

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ІНСТИТУТ

КУРСОВА РОБОТА

з дисципліни: Кримінальний процес

**на тему: Ексгумація трупа: поняття, мета, підстави та порядок
проведення**

Виконав:
студент групи ТУчн-8-23-Б1ПрД (3,6зс)
Малек Дмитро Васильович
Керівник: Попович М.В., PhD

Оцінка:
Національна шкала _____
Кількість балів: _____ ECTS _____

Члени комісії

_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)
_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)
_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)

2026 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4Р
ОЗДІЛ 1. ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЕКСГУМАЦІЇ ТРУПА В СУЧАСНОМУ СУДОЧИНСТВІ	6
1.1. Правовий зміст та генезис поняття ексгумації у досудовому розслідуванні	6
1.2. Тактичні завдання та класифікаційні критерії ексгумації у досудовому провадженні	8
1.3. Юридичні засади та критерії правомірності здійснення ексгумації в досудовому слідстві	11
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПОРЯДКУ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ФІКСІЇ ОГЛЯДУ ОСТАНКІВ ПІД ЧАС ЕКСГУМАЦІЇ.....	14
2.1. Механізм формування доказової бази стороною захисту шляхом проведення екгумації.....	14
2.2. Процесуальний засіб реалізації ексгумації: сучасна законодавча регламентація та вимоги закону	16
2.3. Специфіка проведення слідчого огляду тіла, пов'язаного із його попереднім санкціонованим вилученням	18
РОЗДІЛ 3. ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗДІЙСНЕННЯ ЕКСГУМАЦІЇ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА.....	22
3.1. Реалізація процедури ексгумації: виклики практики та проблемні аспекти виконання	22
3.2. Процесуальний механізм використання спеціальних знань та призначення судових експертиз після ексгумації	28
3.3. Модернізація правового регулювання: концептуальні засади та інноваційні шляхи розвитку	36
ВИСНОВКИ.....	40
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	44

ВСТУП

Під час розслідування злочинів вкрай важливо вчасно та в повному обсязі зібрати докази, без яких просто неможливо встановити істину. Іноді трапляються ситуації, коли з'являються нові обставини щодо причин смерті людини, характеру нанесених ушкоджень чи інших деталей справи, через що виникає необхідність провести ексгумацію.

Сама по собі ексгумація є досить специфічною процесуальною дією. Вона полягає у вилученні тіла або останків людини з місця поховання для подальшого огляду, проведення експертиз чи інших досліджень. Оскільки цей крок дозволяє отримати абсолютно нові фактичні дані, які суттєво впливають на хід досудового розслідування та судового розгляду, її доказове значення важко переоцінити.

Актуальність обраної теми пов'язана з тим, що ексгумація — це не просто процесуальна дія, а й безпосереднє втручання у сферу моральних, релігійних та етичних цінностей суспільства. Саме тому тут критично важливо чітко дотримуватися закону та встановленого порядку, щоб не порушити права та почуття людей.

Метою роботи є комплексне дослідження поняття ексгумації тіла, з'ясування її конкретної мети, правових підстав та детального порядку проведення згідно з чинним Кримінальним процесуальним кодексом України.

Для досягнення цієї мети було поставлено такі завдання:

- розкрити юридичну суть та поняття ексгумації тіла;
- з'ясувати її головну мету та значення для кримінального процесу;
- детально проаналізувати правові підстави, за яких допускається її проведення;
- дослідити процесуальний алгоритм цієї дії відповідно до вимог КПК України;
- окреслити роль судово-медичного експерта та інших учасників, які залучаються до процесу;

- розглянути особливості фіксації та документального оформлення результатів ексгумації;
- сформулювати підсумкові висновки щодо значення ексгумації як джерела важливої доказової інформації.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що формуються у кримінальному провадженні під час вилучення тіла з місця поховання.

Предметом дослідження виступають норми кримінального процесуального права України, які регламентують підстави, мету та хід проведення ексгумації, а також особливості практичного застосування цих норм.

Методологічну основу роботи складає комплекс загальнонаукових та спеціальних юридичних методів. Зокрема, завдяки діалектичному методу ексгумація розглядається у динаміці — як частина загальної системи кримінального провадження. Формально-юридичний метод допоміг детально розібрати самі норми кримінального процесуального закону. За допомогою системно-структурного методу вдалося визначити чітке місце ексгумації з-поміж інших слідчих дій, а логіко-юридичний підхід дозволив сформулювати обґрунтовані висновки щодо її значення для збирання доказів.

РОЗДІЛ 1. ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЕКСГУМАЦІЇ ТРУПА В СУЧАСНОМУ СУДОЧИНСТВІ

1.1. Правовий зміст та генезис поняття ексгумації у досудовому розслідуванні

Одним із ключових питань у дослідженні інституту ексгумації є визначення її місця у системі кримінального процесу та особливостей нормативного регулювання. Процесуальна регламентація цієї дії повинна охоплювати основні складові її здійснення, зокрема визначення поняття ексгумації, встановлення підстав і умов її проведення, окреслення мети, визначення кола учасників, а також порядку оформлення отриманих результатів [18, с. 607–609; 17, с. 384–386].

Для встановлення правової природи ексгумації доцільно насамперед з'ясувати, чи можна віднести її до слідчих (розшукових) дій. З цією метою необхідно проаналізувати загальні ознаки таких дій та співвіднести їх із характерними рисами ексгумації [9, с. 354–356].

Відповідно до положень статті 223 КПК України слідчі (розшукові) дії становлять процесуальні заходи, спрямовані на отримання, перевірку та оцінку доказової інформації у межах конкретного кримінального провадження [2]. Їх перелік закріплено у главі 20 КПК України та включає допит, обшук, огляд, пред'явлення для впізнання, слідчий експеримент, проведення експертиз та інші процесуальні інструменти доказування.

Спільною ознакою всіх слідчих (розшукових) дій є їх спрямованість на встановлення фактичних обставин кримінального правопорушення шляхом збирання або перевірки доказів. Такі дії характеризуються чітко визначеним процесуальним порядком, наявністю встановленої законом форми проведення та доказовим значенням отриманих результатів [8, с. 307–309; 13, с. 174–176].

У науковій літературі ексгумацію переважно визначають як процесуальну дію, що полягає у вилученні тіла або останків померлої особи з

місця поховання для проведення повторного огляду, судово-медичного дослідження чи інших процесуальних заходів, необхідних для встановлення або уточнення обставин кримінального провадження [14, с. 74–75].

Разом із тим ексгумація має низку специфічних ознак, що відрізняють її від інших слідчих (розшукових) дій. Насамперед її проведення пов'язане з необхідністю втручання у місце поховання померлої особи, що обумовлює підвищені вимоги до дотримання процесуальної форми, етичних норм та поваги до пам'яті померлого і прав його близьких [5; 17, с. 387–388]. Окремі дослідники наголошують, що особливість ексгумації полягає не лише у фізичному вилученні тіла, а й у її доказовому значенні. Саме результати проведених після ексгумації процесуальних дій можуть стати підставою для перевірки раніше отриманих доказів або встановлення нових фактів [14, с. 76].

Науковий інтерес викликає той факт, що сучасне кримінальне процесуальне право України досі не має уніфікованої дефініції терміна «ексгумація», зафіксованої на рівні закону. Законодавець у тексті ст. 239 КПК України обрав шлях регулювання не самого процесу вилучення, а лише процесуальних та технічних правил огляду людських останків, які такому вилученню передували. Така законодавча модель провокує тривалі теоретичні дискусії в колі процесуалістів: частина вчених розглядає ексгумацію як суто технічний етап, тоді як інші обґрунтовують її абсолютну автономність та самотійний статус у системі слідчих дій [2].

Еволюція поглядів на цю процедуру демонструє суттєві зміни у правовій доктрині. Наприклад, за часів дії радянського КПК 1960 року вітчизняна юриспруденція не наділяла ексгумацію ознаками окремої слідчої дії, трактуючи її виключно як факультативний, допоміжний елемент, що забезпечував умови для подальшого огляду. Сучасний етап розвитку кримінального судочинства помітно розширив практичні межі та передумови застосування цього інструменту, проте остаточної крапки у питанні її чіткої нормативної самотійності та відокремлення від класичного огляду законодавець так і не поставив [18, с. 610–611].

Якщо звернутися до лінгвістичних витоків поняття, то термін реконструюється з латинської мови, де поєднання префікса «ex» (що означає рух назовні, зсередини) та іменника «humus» (земля, ґрунт) формує поняття «exhumatio», яке буквально перекладається як «із землі вилучення». Проте сучасна криміналістична наука та судово-медична практика трактують цей термін значно ширше, ніж його первинне буквальне значення. Сьогодні під ексгумацією розуміють не лише розкриття традиційних могил на кладовищах, а й правомірне вилучення останків із будь-яких інших місць їх тримання — від тимчасових чи стихійних поховань (що особливо актуально для розслідування воєнних злочинів) до склепів, саркофагів та інших штучних споруд чи місць тривалого зберігання біологічних об'єктів [14, с. 74].

З урахуванням наведеного доцільно розглядати ексгумацію як окрему слідчу (розшукову) дію, що здійснюється у встановленому законом порядку та спрямована на отримання, уточнення або перевірку доказів шляхом вилучення тіла чи останків померлої особи з місця поховання та проведення необхідних процесуальних і експертних заходів [9, с. 356–357; 14, с. 76–77].

1.2. Тактичні завдання та класифікаційні критерії ексгумації у досудовому провадженні

Проведення будь-якої слідчої (розшукової) дії обумовлюється необхідністю забезпечення повного, об'єктивного та своєчасного дослідження обставин кримінального провадження. Прийняття рішення про її проведення повинно відповідати вимогам законності, обґрунтованості та процесуальної доцільності [9, с. 215–217; 17, с. 198–200].

Підставою для здійснення процесуальних дій є наявність достатніх даних, які свідчать про необхідність отримання нових доказів або перевірки вже зібраної інформації. Водночас під час прийняття відповідного рішення необхідно враховувати дотримання прав учасників кримінального провадження та забезпечення належного процесуального порядку [8, с. 312–314; 13, с. 176–178].

Однією з найбільш поширених слідчих (розшукових) дій у кримінальному процесі є огляд. Його проведення спрямоване на виявлення, фіксацію та дослідження обставин, які мають значення для встановлення істини у справі [9, с. 356–358; 18, с. 488–490].

Кримінальне процесуальне законодавство України підходить до класифікації огляду системно, диференціюючи його види на основі специфіки об'єкта, на який спрямована пізнавальна діяльність слідчого. Спираючись на нормативні приписи чинного КПК України, у практичній та доктринальній площинах виокремлюють такі взаємопов'язані різновиди цієї слідчої (розшукової) дії [2]:

Огляд місця події. Він виступає фундаментальною та зазвичай невідкладною дією, спрямованою на вивчення простору, де безпосередньо було вчинено кримінальне правопорушення або виявлено його матеріальні наслідки.

Огляд місцевості та огляд приміщень. Ці два види охоплюють дослідження відкритих ділянок рельєфу (полів, лісосмуг, доріг) або, відповідно, різноманітних будівель, споруд та об'єктів інфраструктури, які не мають статусу житла, проте містять на собі сліди протиправного діяння.

Огляд житла чи іншого володіння особи. Зважаючи на конституційні гарантії недоторканності приватного життя, цей вид огляду наділений особливим правовим статусом. Його проведення вимагає суворого дотримання процесуальних процедур, зокрема обов'язкового отримання попередньої ухвали слідчого судді (за винятком невідкладних випадків, пов'язаних із рятуванням життя чи безпосереднім переслідуванням).

Огляд предметів (речей) та документів. Дана група дій зосереджена на детальному вивченні рухомого майна, знарядь злочину, матеріальних носіїв інформації чи паперових і цифрових документів з метою фіксації їхніх індивідуальних ознак та змісту, що мають значення для формування доказової бази.

Огляд трупа, а також огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією. Особлива категорія слідчих дій, яка характеризується специфічним об'єктом дослідження — біологічними останками людини. Якщо первинний огляд тіла зазвичай здійснюється безпосередньо на місці його виявлення, то огляд у межах ексгумації є самостійною, складною процедурою, яка обов'язково передбачає попереднє санкціоноване вилучення померлого з місця офіційного чи таємного поховання для вирішення завдань, які неможливо було розв'язати раніше [2].

Особливе місце серед зазначених процесуальних дій займає огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією, порядок проведення якого регламентується статтею 239 КПК України [2].

Необхідність проведення ексгумації виникає у випадках, коли отримання доказової інформації неможливе без повторного доступу до похованого тіла або його останків. У таких ситуаціях слідчий звертається до прокурора з відповідним клопотанням щодо проведення цієї процесуальної дії [18, с. 492–494; 14, с. 75].

За результатами розгляду клопотання прокурор приймає рішення про доцільність проведення ексгумації та за наявності підстав виносить відповідну постанову. У такому процесуальному документі повинні бути зазначені дані про особу померлого, місце поховання, а також визначена мета проведення ексгумації [2].

Основними цілями проведення ексгумації є:

- здійснення повторного або додаткового огляду тіла;
- проведення судово-медичної експертизи;
- отримання біологічних або інших зразків для дослідження;
- пред'явлення трупа для впізнання;
- перевірка достовірності попередніх висновків експерта;
- встановлення нових обставин кримінального провадження;
- уточнення причин та механізму смерті [14, с. 76–78; 12, с. 154].

Важливою особливістю ексгумації є те, що чинне законодавство не передбачає обов'язкового отримання згоди родичів померлого для її проведення. Разом із тим під час реалізації цієї слідчої дії необхідно забезпечити дотримання морально-етичних вимог та повагу до пам'яті померлого [5; 17, с. 389].

Виконання заходів, пов'язаних із вийманням тіла з місця поховання, повторним похованням та приведенням місця захоронення у належний стан, покладається на відповідні органи місцевого самоврядування [2; 5].

Таким чином, ексгумація є специфічною слідчою (розшуковою) дією, проведення якої спрямоване на отримання доказів та забезпечення повноти кримінального провадження шляхом використання спеціальних процесуальних і судово-медичних механізмів [9, с. 359–360; 14, с.80].

1.3. Юридичні засади та критерії правомірності здійснення ексгумації в досудовому слідстві

Ексгумація трупа належить до процесуальних дій, проведення яких допускається лише за наявності достатніх правових та фактичних підстав. Необхідність її здійснення виникає тоді, коли для встановлення обставин кримінального правопорушення або перевірки вже отриманих відомостей потрібне додаткове дослідження похованого тіла чи його останків [9, с. 418–420; 17, с. 384–386].

Підстави для проведення ексгумації можуть бути пов'язані як із появою нових доказів, так і з необхідністю перевірки раніше встановлених фактів. У більшості випадків така слідча дія проводиться з метою уточнення причин смерті, виявлення нових доказів або усунення суперечностей між наявними матеріалами кримінального провадження [14, с. 74–76].

До основних підстав проведення ексгумації належать:

- надходження заяв або звернень родичів померлого, які містять відомості про можливий насильницький характер смерті чи інші обставини,

що викликають сумніви щодо правильності первинних висновків [14, с. 77; 12, с. 153];

- необхідність встановлення особи похованого у випадках, коли виникають сумніви щодо його ідентифікації або з'являється потреба у повторному впізнанні [11, с. 298–300];

- наявність обґрунтованих підозр щодо насильницької смерті особи, якщо за життя або після смерті не було проведено повного судово-медичного дослідження [15, с. 281–283];

- виявлення нових обставин, які ставлять під сумнів раніше встановлену причину смерті та потребують додаткової перевірки [14, с. 78];

- отримання суперечливих результатів експертних досліджень у межах одного кримінального провадження, що зумовлює необхідність проведення додаткової або повторної експертизи [4; 11, с. 305–307];

- встановлення нових фактів чи доказів, які можуть мати істотне значення для розслідування кримінального правопорушення [18, с. 611–612];

- необхідність перевірки можливого причинного зв'язку між смертю особи та отриманими нею за життя тілесними ушкодженнями або травмами [15, с. 284–286];

- виявлення останків особи, які були приховані шляхом незаконного поховання з метою приховування слідів кримінального правопорушення [10, с. 367–369];

- перевірка відомостей щодо можливих помилок під час надання медичної допомоги, лікування або догляду за померлою особою, якщо такі обставини можуть бути пов'язані з настанням смерті [11, с. 308–310].

Перелік підстав для проведення ексгумації не є вичерпним, оскільки в процесі розслідування можуть виникати й інші обставини, що потребують повторного дослідження тіла або останків померлого. У кожному випадку рішення про проведення ексгумації повинно бути належним чином мотивованим, відповідати вимогам кримінального процесуального

законодавства та ґрунтуватися на реальній необхідності отримання доказової інформації [2; 18, с. 609–613].

Отже, підстави проведення ексгумації безпосередньо пов'язані з потребами кримінального провадження та спрямовані на забезпечення повного, всебічного й об'єктивного дослідження обставин справи [9, с. 420–421; 17, с. 387].

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПОРЯДКУ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ФІКСІЇ ОГЛЯДУ ОСТАНКІВ ПІД ЧАС ЕКСГУМАЦІЇ

2.1. Механізм формування доказової бази стороною захисту шляхом проведення ексгумації

Ефективність досудового розслідування значною мірою залежить від належного правового регулювання процесуальних дій та їх правильної організації. Досягнення завдань кримінального провадження можливе лише за умови чіткого дотримання встановлених законом процедур, своєчасного прийняття процесуальних рішень та використання необхідних слідчих (розшукових) заходів. У повному обсязі це стосується і проведення ексгумації трупа як специфічної процесуальної дії [9, с. 421–423; 17, с. 386–388].

Своєчасне проведення ексгумації створює можливість отримання нової доказової інформації або перевірки вже встановлених обставин кримінального провадження. Результати цієї дії можуть використовуватися під час повторного огляду тіла, його пред'явлення для впізнання, отримання зразків для експертних досліджень, а також проведення додаткових чи повторних судово-медичних експертиз [14, с. 75–77; 12, с. 153].

Базовий алгоритм та нормативні орієнтири для огляду людських останків після їх вилучення з місця поховання закріплені законодавцем у приписах ст. 239 КПК України [2]. Водночас детальний аналіз правозастосовчої практики свідчить, що чинна редакція цієї статті обмежується виключно рамковими, узагальненими вимогами. Поза увагою закону залишається ціла низка специфічних організаційних та криміналістичних нюансів. Через таку лаконічність закону на практиці виникає гостра потреба у детальнішому регламентуванні підготовчого етапу розкопок, забезпеченні біологічної безпеки учасників дії, а також у нормативному закріпленні конкретних тактичних прийомів, які дозволили б уніфікувати роботу слідчого та експерта в польових умовах і захистити

отримані результати від процесуальних оскаржень з боку захисту [18, с. 608–610].

Ексгумацію доцільно розглядати як слідчу (розшукову) дію організаційно-процесуального характеру, яка полягає у вилученні тіла або останків померлої особи з місця поховання для створення умов проведення огляду, експертного дослідження, впізнання або виконання інших процесуальних заходів, необхідних для встановлення обставин кримінального провадження [14, с. 74–75].

Організація ексгумації передбачає не лише технічне забезпечення її проведення, але й застосування відповідних тактичних прийомів, спрямованих на забезпечення законності, ефективності та повноти отримання доказової інформації [10, с. 366–368; 16, с. 484–486].

Підготовчий етап починається з моменту прийняття рішення про необхідність проведення ексгумації та включає комплекс організаційних і процесуальних заходів [8, с. 524–526].

Основними складовими підготовки є:

- встановлення обґрунтованості проведення ексгумації та оцінка її доцільності для досягнення завдань кримінального провадження [17, с. 388];
- визначення точного місця поховання та перевірка відомостей щодо його розташування [14, с. 76];
- узгодження часу проведення ексгумації з адміністрацією місця поховання, відповідними спеціалістами та іншими учасниками процесу [5; 14, с. 77];
- формування кола учасників процесуальної дії. Обов'язковою є участь слідчого та судово-медичного експерта, а за необхідності можуть залучатися й інші спеціалісти [2; 4];
- підготовка необхідного обладнання та технічних засобів для проведення розкопування, вилучення останків і транспортування об'єктів дослідження [10, с. 370–371];

- забезпечення засобів документування результатів ексгумації, зокрема фото- та відеофіксації [16, с. 492–493];
- попередня взаємодія із судово-медичними експертами щодо організації дослідження та визначення необхідних умов його проведення [11, с. 301–303];
- складання плану проведення ексгумації з визначенням послідовності дій та особливостей їх реалізації [10, с. 368–369];
- прийняття та оформлення процесуального рішення, яке виступає юридичною підставою для проведення ексгумації [2];
- проведення інструктажу учасників щодо порядку виконання дій, їх прав та процесуальних обов'язків [13, с. 299–301].

Таким чином, підготовчий етап ексгумації має комплексний характер і поєднує процесуальні, організаційні, технічні та тактичні заходи. Саме якісна підготовка значною мірою визначає ефективність проведення цієї слідчої дії та достовірність отриманих результатів [14, с. 80; 17, с. 390].

2.2. Процесуальний засіб реалізації ексгумації: сучасна законодавча регламентація та вимоги закону

Після прибуття на місце проведення ексгумації слідчий переходить від загальної організаційної підготовки до безпосереднього здійснення процесуальної дії. На цьому етапі важливого значення набуває забезпечення належних умов проведення ексгумації, дотримання встановленого порядку та координація дій усіх учасників процесу [9, с. 423–425].

Початковий етап проведення ексгумації включає комплекс організаційних заходів, спрямованих на створення безпечних і належних умов для подальшого виконання процесуальних дій [13, с. 298–300]. До таких заходів належать:

- ознайомлення відповідальних представників місця поховання з процесуальним рішенням про проведення ексгумації [2];

- визначення меж проведення процесуальної дії та обмеження доступу сторонніх осіб [16, с. 491];
- вжиття заходів для захисту місця проведення робіт від несприятливих погодних умов [14, с. 76];
- проведення інструктажу учасників щодо порядку виконання дій та дотримання процесуальних вимог [8, с. 528];
- огляд території, що безпосередньо прилягає до місця поховання [10, с. 369];
- залучення необхідних спеціалістів для надання консультацій і практичної допомоги [4; 11, с. 302];
- підготовка місця поховання до проведення розкопування та вилучення останків [14, с. 77].

Після завершення організаційних заходів розпочинається основний етап ексгумації, який має власні тактичні та процесуальні особливості. На відміну від більшості інших слідчих (розшукових) дій, ексгумація поєднує процесуальні вимоги з необхідністю дотримання морально-етичних стандартів [14, с. 78; 17, с. 391].

Одним із важливих аспектів проведення ексгумації є належна комунікація з близькими померлого та забезпечення поваги до їхніх почуттів. Незважаючи на те, що процесуальне законодавство не встановлює обов'язкового отримання згоди родичів для проведення ексгумації, проведення цієї дії повинно здійснюватися максимально коректно та делікатно [5; 17, с. 392].

Ефективність проведення ексгумації значною мірою залежить також від використання відповідних технічних засобів. До них належать інструменти для розкриття місця поховання, обладнання для вилучення та переміщення останків, а також засоби забезпечення належного транспортування об'єктів дослідження [10, с. 370–372].

Важливим елементом процесуального порядку є використання технічних засобів фіксації результатів проведеної дії. Фото- та відеофіксація

дозволяють забезпечити повноту документування перебігу ексгумації та створюють додаткові гарантії достовірності отриманої інформації [16, с. 493–494].

Окрему увагу необхідно приділити визначенню часу проведення ексгумації, оскільки погодні умови, освітлення та інші зовнішні фактори можуть впливати як на організацію процесу, так і на якість отриманих результатів [14, с. 79].

Особливе значення у процедурі ексгумації належить участі судово-медичного експерта. Його присутність забезпечує професійний супровід процесуальної дії, правильне поводження з останками та можливість проведення первинної оцінки стану тіла безпосередньо на місці проведення ексгумації. Саме взаємодія слідчого та експерта створює передумови для повного, об'єктивного та належного документування отриманих результатів [11, с. 304–307; 15, с. 286–289].

Отже, процесуальний порядок ексгумації відповідно до КПК України являє собою послідовну систему організаційних, процесуальних і тактичних заходів, спрямованих на забезпечення законності проведення цієї слідчої дії та отримання належної доказової інформації [2; 18, с. 612–614].

2.3. Специфіка проведення слідчого огляду тіла, пов'язаного із його попереднім санкціонованим вилученням

Після завершення підготовчих заходів розпочинається безпосереднє проведення ексгумації та огляду трупа. На цьому етапі особливого значення набувають дотримання процесуального порядку, належна організація дій учасників і повна фіксація отриманих результатів [2; 9, с. 412–414].

Перед початком основних робіт слідчий ознайомлює всіх присутніх осіб із порядком проведення процесуальної дії та звертає увагу понятих на необхідність спостереження за законністю і послідовністю виконання всіх етапів ексгумації. Такий підхід забезпечує об'єктивність процедури та достовірність її результатів [8, с. 521–523; 17, с. 387].

Після виконання підготовчих дій здійснюється розкриття місця поховання та вилучення труни. Під час її відкриття проводиться первинний огляд тіла з фіксацією положення останків, стану одягу та інших обставин, що можуть мати доказове значення [14, с. 76–77]. Залежно від стану трупа або останків огляд може здійснюватися як безпосередньо на місці ексгумації, так і в спеціально обладнаному приміщенні для проведення судово-медичного дослідження [6; 7].

Процесуальний потенціал ексгумації не обмежується лише механічним підняттям останків; у її межах правомірним є виконання цілого комплексу інших невідкладних дій, покликаних заповнити прогалини у доказах. Практика досудового розслідування показує, що безпосередньо біля розритої могили може виникнути гостра потреба у відборі порівняльних біологічних зразків, організації додаткового чи повторного огляду навколишньої місцевості, а також у пред'явленні вилучених речей, залишків одягу чи самого тіла для впізнання родичам або свідкам [2; 18]. Проведення цих заходів невідкладно, як кажуть, «на місці події», є серйозною процесуальною перевагою. Такий підхід суттєво пришвидшує динаміку розслідування, дозволяє слідчому оперативно координувати роботу оперативників і, що найважливіше, зводить до мінімуму загрозу втрати, псування чи випадкового знищення цінних доказових даних під впливом атмосферних факторів чи часу [10, с. 368–370].

Заключний етап ексгумації пов'язаний із належним документуванням проведених заходів та їх результатів. Фіксація повинна бути повною, послідовною і відображати фактичний перебіг процесуальної дії, дії її учасників, використані технічні засоби та встановлені обставини [2; 13, с. 291–293].

Основною формою процесуальної фіксації результатів ексгумації є складання протоколу відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства [2]. У ньому зазначаються відомості про місце поховання, його зовнішній стан, особливості розташування могили, характеристики ґрунту та

інші обставини, які можуть мати значення для розслідування [16, с. 486–488]. За наявності надгробних споруд або інших конструктивних елементів вони також підлягають детальному опису із зазначенням матеріалу виготовлення та загального стану [14, с. 78].

Безпосередній процес підняття труни та фіксація результатів вимагають від слідчого детального опису всіх особливостей місця поховання. У процесуальних документах мають знайти чітке відображення такі важливі деталі, як точна глибина могили, розміщення труни відносно сторін світу, ступінь збереження її матеріалу, а також будь-які інші знахідки чи специфічні сліди, виявлені під час розкопок. Особлива роль на цьому етапі покладається на залученого судово-медичного експерта. Використовуючи свої професійні знання, цей фахівець відразу оцінює стан відкопаних біологічних тканин або кісток, аналізує стадію руйнування тіла і надає слідчому чіткі роз'яснення. Це дозволяє максимально повно та юридично грамотно зафіксувати всі виявлені обставини у підсумковому протоколі [4; 11, с. 301–305].

Результати огляду трупа, проведеного у зв'язку з ексгумацією, як правило, оформлюються в межах одного процесуального документа, оскільки такий огляд є складовою частиною зазначеної слідчої дії [12, с. 154–155]. Після завершення оформлення протоколу всі учасники ознайомлюються з його змістом та підтверджують правильність викладених відомостей своїми підписами [2].

До протоколу можуть додаватися фотографії, відеозаписи, схеми, таблиці, результати вимірювань та інші матеріали, які підтверджують зафіксовані результати й забезпечують їх належне процесуальне оформлення [10, с. 372; 16, с. 490].

Резюмуючи вищевикладене, слід констатувати, що процесуальні та тактичні особливості огляду тіла після його вилучення з місця поховання підтверджують винятковий рівень складності цієї слідчої дії. Її успішна реалізація перебуває у прямій залежності від трьох ключових чинників: фундаментальної фахової підготовки суб'єктів розслідування,

безкомпромісного дотримання імперативних приписів кримінального процесуального закону, а також гнучкого й оперативного впровадження сучасних тактичних прийомів криміналістики. Будь-які прорахунки, допущені на етапі розкриття могили чи безпосередньої фіксації стану останків, здатні нівелювати юридичну цінність усього процесу. Саме від рівня скрупульозності та наукової обґрунтованості дій слідчо-оперативної групи безпосередньо залежить верифікація, допустимість і достовірність сформованої доказової бази, що зрештою визначає спроможність правоохоронної системи досягти ключових завдань кримінального судочинства [9, с. 415; 17, с. 390].

РОЗДІЛ 3. ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗДІЙСНЕННЯ ЕКСГУМАЦІЇ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

3.1. Реалізація процедури ексгумації: виклики практики та проблемні аспекти виконання

Взагалі, ексгумація — це досить складний процес, де тісно переплітаються судово-медичні та суто процесуальні аспекти. Головна її мета — отримати додаткові дані, щоб точно з'ясувати обставини злочину або нарешті внести ясність у те, від чого саме померла людина.

Попри те, що результати ексгумації мають величезне значення для доказування, на практиці все далеко не так просто. Слідчі постійно стикаються з цілою купою труднощів: від банальних організаційних та технічних моментів на цвинтарі до складних процесуальних нюансів і серйозних етичних дилем. Тому під час проведення цієї слідчої дії потрібно бути максимально уважними — не лише чітко виконувати кожну букву закону, щоб не зіпсувати докази, а й банально поважати пам'ять та гідність померлого. Якщо детально розібрати всі ці практичні проблеми, стає зрозуміло, де наше законодавство чи практика "просідають" і як цей процес можна покращити. Їх можна поділити на види:

1. Організаційні проблеми проведення ексгумації:

- Бюрократичні та процедурні перепони під час отримання дозволу. Щоб законно провести ексгумацію, потрібно зібрати залізобетонні підстави, правильно оформити купу документів і пройти всі кола процесуального пекла, прописані в КПК. На практиці цей процес часто затягується: погодження документів триває довго, доводиться взаємодіяти з кількома відомствами одночасно, а якщо проти виступають ще й родичі померлого — справа взагалі гальмується. Через такі затримки втрачається дорогоцінний час, що безпосередньо шкодить ефективності розслідування.

- Складність координації між учасниками процесу. Ексгумація — це командна робота, де кожен має чітку роль. Потрібно одночасно зібрати та скоординувати дії слідчого, прокурора, судді (якщо потрібна ухвала), судово-медичного експерта й адміністрації цвинтаря. Якщо хоча б одна ланка цього ланцюжка "випадає", починаються затримки, плутанина чи порушення процедури. Без чіткої взаємодії є великий ризик або взагалі зірвати слідчу дію, або зібрати докази з помилками, через які їх потім не визнає суд.
- Проблеми з дотриманням процесуальних строків. Оскільки підготовка до вилучення тіла вимагає чимало часу (поки випишуть рішення, поки знайдуть техніку, поки домовилися зі спеціалістами), слідчі часто не вкладаються у загальні строки досудового розслідування. Будь-яка затримка в оформленні паперів чи організаційний збій автоматично б'є по оперативності розслідування, а іноді — і по якості самих експертних даних, які планували отримати.

2. *Процесуальні проблеми:*

- Прогалини в законодавчій регламентації окремих етапів. Хоча загальні правила в законі є, багато деталей залишаються "за бортом". Наприклад, чітко не розписано сам механізм фіксації результатів, нюанси повторних досліджень чи алгоритм взаємодії всіх служб на місці. Через таку недосказаність кожен трактує норми як уміє. А будь-яка самодіяльність на практиці — це прямий ризик того, що адвокати в суді легко визнають отримані докази недопустимими.
- Помилки під час оформлення процесуальних документів. Це класична проблема: то протокол склали нашвидкуруч, то забули вказати якісь реквізити, то не повністю описали весь хід розкопок та огляду. Будь-який такий "косяк" у паперах ставить під сумнів законність усієї процедури. Якщо процедуру задокументовано з порушеннями, гріш ціна такій ексгумації — суд просто відкине ці результати під час оцінки доказів.

- Труднощі з присутністю всіх обов'язкових учасників. На місці мають бути слідчий, судово-медичний експерт, за потреби — прокурор, поняті чи інші спеціалісти. Організувати виїзд такої кількості людей на конкретну годину (особливо якщо цвинтар десь за містом) — ще той квест. Хтось запізнюється, когось не встигли вчасно попередити, і в підсумку процес або затягується, або проводиться поспіхом із порушенням процесуальних вимог щодо складу учасників.

3. Медико-біологічні та експертні труднощі:

- Значні гнильні зміни та розклад тканин. Чим довше тіло перебуває в землі, тим сильніше руйнуються м'які тканини під впливом природних процесів. Це суттєво зв'язує руки судово-медичному експерту, адже більшість класичних ознак насильницької смерті чи захворювань просто зникають. У таких умовах можливості стандартного дослідження сильно обмежені, а кожна знахідка вимагає ювелірної точності під час оцінки.
- Руйнівний вплив зовнішніх чинників ґрунту. Стан останків залежить не лише від часу, а й від специфіки самого місця поховання: рівня вологості, кислотності ґрунту, температурних коливань, життєдіяльності мікроорганізмів, комах чи навіть коріння рослин. Усі ці фактори можуть не просто деформувати останки, а й штучно створити ушкодження, які візуально нагадують прижиттєві травми, що легко може заплутати слідство.
- Втрата чітких морфологічних ознак та ймовірнісний характер висновків. Через тривалий час після поховання постмортальні зміни (зміни після смерті) часто повністю стирають сліди патологічних процесів чи механізмів нанесення травм. Як наслідок, експерт фізично не може дати 100% категоричну відповідь на питання про причину смерті. Висновки часто стають лише «ймовірнісними», а такі формулювання мають слабку доказову силу в суді й потребують серйозного підкріплення іншими матеріалами справи.

- Технічні обмеження під час проведення повторних експертиз. Якщо первинний розтин або дослідження було проведено неякісно, виправити це під час ексгумації буває вкрай складно. Біологічний матеріал з часом деградує, частина важливих зразків може бути назавжди втрачена або змінена через попереднє бальзамування чи початковий розтин. Це зводить до мінімуму шанси отримати нові й чисті доказові дані під час повторного огляду.

4. *Етичні та психологічні проблеми:*

- Категоричний опір та негативна реакція з боку родичів. Сім'я померлого майже завжди сприймає ексгумацію як осквернення могили, порушення релігійних традицій та спокою близької людини. Для людей це величезне нове горе, тому виникають серйозні конфлікти, емоційні спалахи й колосальний психологічний тиск на слідчого. Інколи через скарги, протести чи судові позови родичів підготовчий етап затягується на місяці, що сильно гальмує саме розслідування.
- Важке психологічне навантаження на слідчу групу. Розкопування могили, робота з напіврозкладеними людськими останків та специфічні умови праці на цвинтарі — це величезний стрес навіть для досвідчених професіоналів. Слідчі, експерти та інші учасники відчують потужне моральне виснаження. Такий емоційний тиск може банально знижувати концентрацію уваги, заважати помічати важливі дрібниці під час огляду та впливати на якість фіксації доказів.
- Тонка межа між процесуальною необхідністю та повагою до померлого. Ексгумація вимагає ювелірної делікатності. Попри те, що це суто суха юридична процедура, кожен її етап — від першого удару лопати до перепоховання — має проходити з дотриманням загальнолюдських етичних норм. Неприпустимі жодна недбалість, цинічні коментарі чи поспіх, які можуть виглядати як знущення з пам'яті людини. Дотримання цього балансу є критично важливим як для збереження людського

обличчя самого слідства, так і для того, щоб суспільство взагалі довіряло правоохоронній системі.

5. *Технічні та матеріальні проблеми:*

- Брак або повна відсутність спеціального обладнання. Щоб акуратно підняти останки й нічого не зіпсувати, потрібні не просто звичайні лопати, а спеціальні інструменти, професійні захисні костюми для групи, герметичні контейнери для транспортування та спецтехніка для фіксації. Коли цього всього немає (а в наших реаліях слідчим часто доводиться шукати інструменти самотужки), процедура перетворюється на хаос. Ризик випадково пошкодити крихкі кістки чи втратити дрібні залізобетонні докази зростає в рази, що потім сильно б'є по якості експертизи.
- Примхи погоди та складні кліматичні умови. Оскільки ексгумація проводиться просто неба, погода грає ключову роль. Злива, яка розмиває ґрунт і затоплює могилу, лютий мороз, коли земля промерзає на метр і її неможливо пробити, чи аномальна спека, що прискорює розклад тканин прямо під час огляду, — усе це сильно заважає роботі. Такі умови не лише виснажують людей фізично, а й ставлять під загрозу збереження біологічних матеріалів.
- Квест із пошуком та ідентифікацією точного місця поховання. Інколи здається, що знайти потрібну могилу — найпростіше, але на практиці це часто стає проблемою. Якщо документи цвинтаря втрачені, таблички згнили, рельєф через роки змінився або йдеться про стихійні чи таємні захоронення, визначити точне місце вкрай важко. Доводиться піднімати архіви, шукати свідків, проводити додаткові пошукові роботи. Це забирає купу часу, а найгірше — завжди залишається ризик розкопати зовсім не ту могилу.

6. *Проблеми доказового значення результатів ексгумації:*

- Висока ймовірність пошкодження чи втрати речових доказів. Час, агресивне середовище всередині могили та суто механічна робота

лопатами чи технікою під час розкопок — усе це створює ризик знищити крихкі останки. Можна легко пропустити дрібні об'єкти (наприклад, осколки куль, мікрочастинки) або випадково забруднити біологічний матеріал чужорідними елементами. Будь-яка подібна помилка призводить до того, що докази збираються у спотвореному вигляді, а це сильно зв'язує руки судово-медичним експертам.

- Сумніви у надійності та однозначності результатів. Через те, що тіло зазвичай перебуває в землі довго, точність навіть найсучасніших аналізів може падати. Коли експерти дають лише обережні, ймовірнісні висновки ("можливо", "не виключено"), це створює серйозні проблеми для слідства. На таких хитких висновках важко побудувати обвинувачення, тому суду доводиться шукати додаткові підтвердження в інших матеріалах справи.
- Специфіка оцінки експертних висновків у судовому засіданні. Судді не можуть просто автоматично "на віру" приймати висновок експертизи після ексгумації як істину в останній інстанції. Вони зобов'язані оцінювати його критично і в сукупності з усім масивом інших доказів. Суд ретельно перевіряє, чи не було порушено процесуальний закон під час розкопок, наскільки обґрунтовані методи експерта та чи немає в його логіці протиріч. Ситуація сильно ускладнюється, якщо захист надає альтернативні висновки або якщо висновок експертизи через стан останків є розмитим — це серйозно впливає на ухвалення фінального вироку.

Підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити, що реальний досвід проведення ексгумації чітко вказує на одну річ: головні труднощі криються не стільки в технічному процесі викопування труни, скільки в юридичній ювелірності цієї процедури. Ключ до успіху тут — залізобетонне збереження доказів, повага до моральних стандартів суспільства та ідеально налагоджена комунікація між слідчим, експертами й судом. Тільки за таких умов результати ексгумації зможуть стати надійною опорою для встановлення істини у справі.

3.2. Процесуальний механізм використання спеціальних знань та призначення судових експертиз після ексгумації

На сучасному етапі серед дискусійних питань кримінального процесуального права залишається забезпечення ефективної реалізації стороною захисту наданих їй процесуальних повноважень. Одним із таких повноважень є право захисника самостійно залучати експертів на договірній основі для проведення експертних досліджень, зокрема й тих, проведення яких є обов'язковим відповідно до законодавства. Практичне застосування цього положення, запровадженого Кримінальним процесуальним кодексом України (далі — КПК України), супроводжується низкою труднощів як для сторони захисту, так і для інших учасників кримінального провадження.

Проблематика реалізації зазначеного права, а також питання організації судово-експертної діяльності неодноразово ставали предметом наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних учених у галузі кримінального процесу та криміналістики. У науковій літературі протягом тривалого часу обґрунтовувалася необхідність розширення процесуальних можливостей захисника та посилення гарантій здійснення права на захист. Результатом цих досліджень стало формування ґрунтовної теоретичної й методологічної бази для подальшого розвитку відповідних наукових підходів. Водночас в умовах удосконалення кримінального процесуального законодавства України та реформування системи правоохоронних органів питання забезпечення реального механізму реалізації цього права залишається актуальним і потребує подальшого опрацювання.

Одним із актуальних напрямів розвитку кримінального процесуального законодавства України залишається забезпечення належної реалізації процесуальних прав сторони захисту. Особливу увагу привертає право захисника залучати експертів на підставі цивільно-правового договору для проведення експертних досліджень, у тому числі тих, що відповідно до законодавчих вимог є обов'язковими.

Разом із тим застосування цього положення на практиці викликає низку організаційних і процесуальних труднощів. Проблеми виникають не лише у сторони захисту під час реалізації відповідного права, а й у інших учасників кримінального провадження у зв'язку з особливостями взаємодії та оцінки отриманих результатів експертної діяльності.

Питання забезпечення права на самостійне залучення експертів, як і загалом проблеми функціонування судово-експертної системи, тривалий час досліджуються представниками науки кримінального процесу та криміналістики. У наукових працях неодноразово підкреслювалася необхідність удосконалення процесуального статусу захисника та розширення його можливостей щодо реалізації права на захист.

Накопичені наукові напрацювання сформували основу для подальшого вдосконалення законодавчого регулювання цієї сфери. Однак в умовах реформування кримінальної юстиції та модернізації правоохоронної системи питання практичної реалізації зазначеного права залишається відкритим і потребує подальшого наукового та законодавчого опрацювання.

Аналізуючи нормативну базу, варто звернутися до положень частини другої статті 242 Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПК України). Законодавець чітко визначає перелік ситуацій, коли призначення та проведення експертизи є не просто бажаним, а імперативним (обов'язковим) кроком для слідства. До таких випадків закон відносить:

7. встановлення реальних причин, через які настала смерть людини;
8. визначення ступеня тяжкості виявлених тілесних ушкоджень та їхніх специфічних особливостей;
9. дослідження психічного стану особи, яка перебуває у статусі;
10. підозрюваного, якщо є підстави вважати, що вона могла бути неосудною чи обмежено осудною;
11. визначення точного віку людини, коли це критично важливо для притягнення її до кримінальної відповідальності, а дізнатися ці дані з офіційних документів чи інших джерел неможливо;

12. встановлення рівня статевої зрілості потерпілої особи (це стосується проваджень щодо злочинів, передбачених статтею 155 Кримінального кодексу України) [1].

Звісно, у контексті дослідження процедури ексгумації ключове значення для нас мають саме перші два пункти, оскільки вилучення останків із могили спрямоване виключно на те, щоб з'ясувати характер травм та остаточну причину загибелі людини, коли попередні дані викликають сумніви. Фактично, це означає, що сторона захисту має повне право самостійно, минаючи необхідність подавати клопотання слідчому, прокурору чи йти до слідчого судді, ініціювати проведення експертизи. Адвокат може на пряму звернутися до фахівців, які володіють спеціальними знаннями, й отримати офіційний висновок. У майбутньому такий документ стає вагомим аргументом для обґрунтування лінії захисту: його можна офіційно долучити до матеріалів справи на етапі досудового розслідування або представити безпосередньо в суді як повноцінний доказ. Це право захисника дублюється й на рівні профільного законодавства, а саме у пункті 10 частини першої статті 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Дана норма прямо дозволяє адвокату в межах своєї професійної практики вчиняти будь-які дії, що не суперечать закону, етичним правилам чи договору з клієнтом. І серед цих дій окремо прописана можливість офіційно отримувати письмові висновки від спеціалістів та експертів у тих сферах, де потрібні глибокі спеціальні знання [3]. Таким чином, законодавець заклав подвійний фундамент для того, щоб захист міг збирати альтернативні експертні дані на рівні з обвинуваченням.

Запровадження такого підходу має важливе практичне значення, оскільки спрямоване на забезпечення більш повної реалізації принципу змагальності сторін та усунення процесуального дисбалансу, за якого доказове значення висновку експерта визнавалося лише у випадках призначення експертизи слідчим, прокурором або судом.

Водночас у КПК є серйозна прогалина: законодавець дав захисту право самостійно залучати експерта, але взагалі не розписав, як саме це має відбуватися на практиці. Досі до кінця не зрозуміло, який саме документ має стати юридичною підставою для такої експертизи. Що це повинно бути — доручення, заява чи звичайний адвокатський запит? Які конкретно відомості там зазначати (дані про самого експерта, перелік питань, список наданих біологічних матеріалів чи об'єктів)? Крім того, залишається відкритим питання, як офіційно попередити такого експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок.

Окремого аналізу потребує й те, як змінилася роль самого експерта та керівників експертних установ. У кодексі їхній колишній вплив суттєво обмежили, адже тепер сторони кримінального процесу можуть самі обирати конкретного фахівця [4, с. 33—35]. Проте, які б трансформації не відбувалися в процесуальних нормах, вони в жодному разі не повинні впливати на наукову обґрунтованість та якість самих досліджень. Навіть якщо розслідування переходить на договірні рейки, а експертизи проводять приватні фахівці, це не має шкодити об'єктивності кримінального провадження [4, с. 33—35].

Звісно, якщо адвокат залучає експерта за договором, цю роботу треба оплачувати. Це чітко прописано в частині четвертій статті 15 Закону України «Про судову експертизу»: будь-які дослідження чи судово-медичні експертизи, які замовляє сторона захисту або потерпілий, проводяться суто за рахунок замовника [5].

Але як бути, якщо у підозрюваного чи його захисника банально немає грошей на дорогі судово-медичні дослідження? Для таких випадків законодавець передбачив "страховку" — допомогу слідчого судді. Відповідно до частини шостої статті 244 КПК України, захист може подати клопотання, але при цьому доведеться залізобетонно обґрунтувати дві речі:

- 1) Чому ця експертиза дійсно критично важлива для справи.
- 2) Що сторона захисту не спроможна оплатити її самостійно через фінансову скруту чи інші об'єктивні причини.

Загалом, впровадження таких договірних засад у кримінальний процес — це величезний крок уперед. Це реально розширює можливості захисту у збиранні доказів та робить процес по-справжньому змагальним. Цей же принцип відображений і в статті 332 КПК України, яка дозволяє суду вже під час судового розгляду призначити експертизу за клопотанням сторін, і тоді всі витрати покриваються за рахунок судових витрат, а не з кишені підсудного [1]. З огляду на це, варто детальніше розібратися, як саме працює цей механізм залучення експерта на договірних умовах на практиці.

Варто підкреслити, що сам термін «договірні умови» у Кримінальному процесуальному кодексі жодним чином не розшифровується. Через це слідству та захисту доводиться звертатися до норм Цивільного кодексу, які регулюють договірні зобов'язання. Проте, якщо поглянути на реальний механізм, виникає цікава юридична колізія.

Наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України № 1098 регламентує порядок надання платних послуг підрозділами МВС та ДМС [7]. Відповідно до цього документа, все починається не з класичного двостороннього договору, а зі звичайної письмової заяви людини чи компанії, де вказуються базові анкетні дані та вид потрібної послуги (або на підставі судової ухвали) [7]. Оплата йде через банк, а підтвердженням є звичайна квитанція. Навіть процедура відмови від послуги чи повернення коштів відбувається через подачу чергової заяви на ім'я керівника підрозділу [7].

Якщо зазирнути в офіційний перелік цих послуг, то Експертна служба МВС справді проводить експертизи (щоправда, Кабмін згадує лише цивільні та господарські справи), досліджує майно, перевіряє локації на вибухонебезпечність чи відстрілює зброю. Але тут виникає головне наукове питання: чи можна взагалі вважати такий суто бюрократичний ланцюжок «заява — квитанція» тими самими «договірними умовами», про які говорить КПК?

З точки зору теорії права, таку заяву від громадянина можна розглядати як акцепт публічної оферти (тобто згоду на умови, які держава заздалегідь прописала у своїй постанові). Проте з формою такого правочину все одно залишаються питання. Цивільний кодекс України (стаття 205) вказує, що правочин може бути як усним, так і письмовим, і сторони зазвичай самі обирають формат, якщо закон не каже інакше [9]. Водночас стаття 208 ЦК чітко визначає випадки, коли письмова форма є обов'язковою. Щоб правочин вважався письмовим, волевиявлення сторін має бути належним чином зафіксоване — чи то в одному документі, чи то через обмін листами або електронними повідомленнями, де стоять підписи обох сторін [9]. У випадку ж зі зверненням до державних експертних установ захист фактично підписує бланк заяви в односторонньому порядку, що знову повертає нас до проблеми належного процесуального оформлення таких експертиз у кримінальному процесі.

З огляду на всі ці нюанси, під «договірними умовами» у сфері залучення експерта варто розуміти чітко погоджений сторонами комплекс істотних умов їхньої співпраці. Сюди обов'язково мають входити: конкретний вид експертного дослідження, рівень його складності, точні строки виконання та розмір і порядок оплати. Увесь цей зміст повинен бути зафіксований письмово або підтверджений іншим законним способом.

Цікаво, що свого часу Пленум Верховного Суду України у Постанові № 8 від 30 травня 1998 року (пункт 19) зазначав, що проводити експертизи на підставі разових договорів можна лише тоді, коли іншим ескізним шляхом зробити це просто наразі неможливо. Тоді ж судді наголошували на обов'язковому прописуванні в договорі строків, розміру винагороди та порядку її виплати [10]. Проте після того, як запрацював новий КПК України, це обмеження щодо "крайнього випадку" фактично втратило свій сенс. Сучасне процесуальне законодавство дало захисту зелене світло на самостійне залучення експертів, перетворивши договірну форму на абсолютно нормальний і повноцінний інструмент роботи.

Окремим каменем спотикання у договірних відносинах є строки. На практиці тривалість дослідження сторони визначають за взаємною згодою, але з обов'язковим озиранням на положення профільної Інструкції про призначення та проведення судових експертиз. Звісно, усе залежить від того, наскільки складною є експертиза та який обсяг матеріалів треба вивчити. Строки можуть коливатися від десяти днів до кількох місяців, хоча за загальним правилом цей процес намагаються не затягувати довше, ніж на три місяці [11].

Варто визнати, що проблеми зі збиранням та поданням доказів цим не обмежуються. У науковій спільноті давно точаться дискусії про те, що декларована рівність сторін у кримінальному процесі часто залишається лише на папері. На практиці можливості захисту сформувати власну доказову базу є значно скромнішими, ніж у сторони обвинувачення. Адвокат здебільшого може лише просити про проведення тих чи інших процесуальних дій, але реальних важелів для самостійного витребування інформації йому не вистачає. Саме тому слідчий суддя або суд мають виступати в ролі незалежного арбітра, який допомагає захисту реалізувати його законне право на збір доказів [12, с. 84–85].

Цю процесуальну плутанину та невідповідність чудово видно, якщо спуститися на рівень підзаконних актів. Взяти хоча б чинну Інструкцію про проведення судово-медичної експертизи — вона досі вперто наполягає на тому, що дослідження проводиться виключно за рішенням уповноважених держорганів чи суду. Про право захисника самостійно призначити експертизу чи зробити її на договірних умовах там немає жодного слова [13]. Аналогічний застарілий підхід зберігся і в медичному законодавстві про охорону здоров'я [14]. У результаті маємо відверту колізію: прогресивні норми КПК дають адвокату право залучати експерта, а відомчі інструкції медиків цей механізм блокують.

Ще один серйозний бар'єр — це банальний доступ до матеріалів, без яких жоден експерт не зможе дати висновок. Якщо потрібні документи,

медичні карти чи речові докази вже підшиті до матеріалів кримінального провадження, "витягнути" їх звідти для незалежного дослідження — те ще випробування [15, с. 197]. Реальною панацеєю в такій ситуації є звернення до слідчого судді з клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів. Тільки через ухвалу судді адвокат може законно отримати копії потрібних паперів або навіть тимчасово вилучити оригінали, щоб передати їх своєму експерту для аналізу [15, с. 198].

Ще один гострий момент, який викликає купу дискусій у наукових колах, — це попередження експерта про кримінальну відповідальність. У прокурора чи слідчого є чіткі важелі, як змусити експерта розписатися під статтею за завідомо неправдивий висновок, а от адвокат таких інструментів просто не має. Це відверто перекреслює принципи рівності та змагальності сторін. Проблему можна було б вирішити, якби цей обов'язок поклали на слідчого суддю, коли той розглядає клопотання захисту про призначення експертизи.

Тому доводиться констатувати, що на сьогодні норми КПК про залучення експертів за договором багато в чому залишаються красивою декларацією. У системі МВС цей механізм тільки-но починає дуже повільно приживатися. Що ж стосується судово-медичних чи судово-психіатричних експертиз, то провести їх за ініціативою захисника на комерційній основі майже реально неможливо — відомчі інструкції медиків та експертів МВС відверто суперечать кодексу і просто блокують цей процес.

Щоб хоч якось запустити це право на практиці, адвокату доводиться звертатися до керівника експертної установи із детальним письмовим клопотанням. У такому документі критично важливо чітко розписати:

- короткий і зрозумілий виклад обставин справи, через які взагалі знадобилося дослідження;
- правову кваліфікацію злочину (з посиланням на статтю КК України та обов'язковим додаванням витягу з ЄРДР);
- залізобетонні аргументи, чому без допомоги експерта тут не обійтися;

- дані про конкретного фахівця або установу, якій пропонують доручити роботу;
- точний вид експертизи та чіткий перелік питань, на які експерт має дати відповіді.

До самого клопотання обов'язково треба підколоти пакет документів, без яких керівник установи навіть не розправлятиме папери. Сюди відносяться:

- копії тих матеріалів справи, на які посилається захист;
- документи, що підтверджують статус самого адвоката (копія свідоцтва, ордер, договір про надання правової допомоги або доручення з БВПД);
- усі наявні вихідні дані та об'єкти дослідження (або ж чітко прописаний варіант, як експерт може отримати до них доступ).

Тільки такий педантичний підхід гарантує, що експертизу взагалі почнуть робити, а її результати потім не "помруть" у суді. Натомість, якщо висновок експерта вдалося отримати через ухвалу слідчого судді за клопотанням захисту, він автоматично стає самостійним джерелом доказів. Його можна сміливо використовувати у процесі без будь-яких додаткових погоджень, перевірок чи штучної легалізації.

3.3. Модернізація правового регулювання: концептуальні засади та інноваційні шляхи розвитку

Сучасний стан розвитку вітчизняного кримінального процесуального та судово-експертного законодавства свідчить про наявність системних проблем, які вимагають комплексного реформування. Перспективи вдосконалення цієї сфери пов'язані не лише з точковими змінами до Кримінального процесуального кодексу України, а й із глобальною модернізацією інституту судової експертизи в цілому. На основі аналізу наукових джерел та практичної діяльності судово-експертних установ можна виділити кілька ключових та найбільш перспективних напрямів реформування.

1. Модернізація інституту судової експертизи на загальнодержавному рівні

Запровадження інституту професійного експертного самоврядування. Створення єдиного незалежного самоврядного органу (на кшталт Національної асоціації адвокатів чи Нотаріальної палати) є нагальною потребою часу. Такий орган має перебрати на себе функції захисту професійних прав судових експертів, представництва їхніх інтересів перед державними органами, а також контролю за дотриманням професійної етики та якістю виконання досліджень. Це дозволить суттєво знизити рівень адміністративного тиску на експертів з боку керівництва державних установ та підвищить рівень довіри суспільства до їхніх висновків.

Демонополізація сфери судової експертизи та забезпечення рівних умов. Одним із найважливіших кроків на шляху до реальної змагальності сторін у кримінальному процесі є розширення можливостей для приватних експертів. Необхідно на законодавчому рівні зруйнувати чинну монополію державних спеціалізованих установ на проведення окремих видів досліджень (зокрема, криміналістичних та судово-медичних). Надання приватним експертам рівних процесуальних прав і доступу до аналогічних методичних ресурсів дозволить захисту ефективніше реалізовувати своє право на залучення спеціалістів.

Реформування системи допуску до професії та безперервна атестація. Прозорість та об'єктивність присвоєння кваліфікації судового експерта потребують докорінних змін. Пропонується перехід на систему безперервного професійного розвитку та атестації, яка проходитиме за єдиними, уніфікованими правилами як для співробітників державних відомств, так і для незалежних приватних фахівців. Це унеможливить дискримінацію та суб'єктивізм під час складання іспитів.

Створення та впровадження Єдиного електронного реєстру методик. Наявність централізованої, відкритої електронної бази спростить роботу всім учасникам процесу. Завдяки цьому будь-який експерт в Україні (незалежно від

його відомчої приналежності) зможе проводити дослідження за чітко визначеними, науково обґрунтованими та затвердженими державою стандартами, що мінімізує ризик експертних помилок.

Слід зауважити, що судово-експертна сфера вже зараз активно адаптується до європейських стандартів правосуддя. Важливим кроком на цьому шляху стало узгодження норм про судову експертизу із Законом України «Про адміністративну процедуру». Ця інтеграція принесла суттєві позитивні зміни: зокрема, свідоцтва судових експертів стали безстроковими, що усунуло корупційні ризики під час їх регулярного продовження. Крім того, процедури притягнення експертів до дисциплінарної відповідальності та порядок оскарження таких рішень стали чіткішими, прозорішими та законодавчо захищеними від свавілля контролюючих органів.

2. Оптимізація процесуального та технічного порядку проведення ексгумації. Якщо ж проектувати перспективи законодавчого вдосконалення безпосередньо на процедуру ексгумації тіла, то тут реформи мають розвиватися у кількох паралельних напрямках:

- Конкретизація та деталізація етапів слідчої дії в КПК. Чинні норми кримінального процесуального закону регулюють ексгумацію лише загальними положеннями, залишаючи за дужками чимало процедурних нюансів. Доцільно на законодавчому рівні детально розписати кожен окремий етап: від моменту розкриття могили до правил безпеки під час роботи з біологічно небезпечними матеріалами та алгоритму перепоховання.
- Уніфікація практики та посилення вимог до документування. Різне тлумачення норм закону на місцях часто призводить до помилок під час складання протоколів ексгумації. Необхідно розробити єдині стандартизовані бланки та чіткі вимоги до фіксації цієї дії (зокрема, обов'язкове використання кругової фотозйомки та безперервного відеозапису процесу підняття останків), щоб у майбутньому у захисту чи суду не виникало сумнівів щодо допустимості отриманих доказів.

- Захист прав родичів померлого та етичний супровід. Оскільки ексгумація є грубим втручанням у сферу моральних, релігійних та сімейних цінностей, закон має чіткіше стояти на захисті прав родичів. Необхідно вдосконалити механізм компенсації моральних та матеріальних витрат родині (наприклад, якщо в процесі розкопок було пошкоджено суміжні пам'ятники), а також передбачити обов'язкове залучення психологів або представників релігійних громад, якщо цього вимагають етичні переконання родичів.
- Покращення міжвідомчої взаємодії та технічне переоснащення. Ефективність вилучення останків напряму залежить від узгодженості дій поліції, судово-медичних експертних установ та адміністрацій комунальних підприємств (цвинтарів). Потрібно створити чіткі спільні інструкції, які б урегулювали питання виділення техніки, охорони місця події та транспортування тіла. Паралельно з цим держава має забезпечити судово-медичні лабораторії сучасним обладнанням для ДНК-аналізу та радіологічних досліджень, що дозволить встановлювати причини смерті навіть у ситуаціях із критичним ступенем руйнування біологічних тканин.

ВИСНОВКИ

Проведене комплексне дослідження правової природи, процесуального порядку та проблемних аспектів проведення ексгумації трупа, а також механізмів реалізації права сторони захисту на залучення експертів у кримінальному провадженні дозволяє сформулювати низку теоретичних узагальнень, висновків та практичних рекомендацій:

1. Дефініція та особливий процесуальний статус ексгумації.

Встановлено, що ексгумація трупа є винятковою, самостійною процесуальною дією, яка полягає у санкціонованому правомірному вилученні тіла (або його останків) померлої особи з місця офіційного чи фактичного поховання. Ця дія проводиться з метою безпосереднього огляду, призначення судово-медичної експертизи чи виконання інших досліджень. Застосування цього інструменту завжди обумовлене крайньою процесуальною необхідністю — потребою у збиранні нових речових доказів чи перевірці вже наявних відомостей, які мають суттєве значення для встановлення об'єктивної істини.

2. Цільова спрямованість та завдання вилучення останків.

Дослідження показало, що основна матеріально-правова та процесуальна мета ексгумації полягає у вирішенні чітко визначеного кола завдань, які неможливо розв'язати в інший спосіб. До них належать:

- точне встановлення або верифікація (уточнення) реальних причин настання смерті;
- виявлення, локалізація та визначення характеру тілесних ушкоджень;
- ідентифікація особи невідомого померлого (зокрема, за допомогою сучасних методів генетичного аналізу);
- відбір біологічних зразків для проведення порівняльних експертних досліджень.

Усе це в сукупності виступає фундаментальною гарантією повного, всебічного та неупередженого розслідування кримінального правопорушення.

3. Правові підстави та процесуальний порядок проведення дії.

Матеріальною підставою для ухвалення рішення про ексгумацію є об'єктивна неможливість здобути важливу доказову інформацію з інших джерел. Процесуальною підставою для її законного здійснення, згідно з чинним законодавством України, виступає вмотивована постанова прокурора. Сам порядок проведення дії детально регламентований кримінальним процесуальним законом і вимагає безумовного дотримання імперативних вимог: обов'язкової присутності судово-медичного експерта (або лікаря за його відсутності), забезпечення етичних гарантій та детальної фіксації процесу. Особливе місце в цьому механізмі посідає належне складання протоколу ексгумації та огляду трупа. Саме цей документ виступає процесуальною формою, яка легалізує отримані відомості та перетворює їх на допустимі докази у судовому розгляді.

4. Проблема дисбалансу сил та обмеження прав сторони захисту.

Незважаючи на нормативне декларування принципів змагальності, дослідження виявило системну нерівність можливостей захисту та обвинувачення на етапі досудового розслідування. Адвокат часто позбавлений дієвих важелів для самостійного формування доказової бази. Його право залучати експерта на договірних засадах, закріплене в КПК України, нівелюється застарілими підзаконними актами (зокрема, Інструкцією про проведення судово-медичної експертизи та медичним законодавством), які визнають законними лише дослідження, призначені слідчим, прокурором або судом. Ця нормативна колізія створює штучну монополію державних установ і потребує негайного скасування дискримінаційних відомчих інструкцій.

5. Специфіка збирання доказів та процесуальні бар'єри для адвоката.

Для реалізації свого права на самостійне проведення експертизи захисник змушений долати значні бюрократичні перепони, формуючи педантичні клопотання до керівників експертних установ із деталізацією фабули справи, витягами з ЄРДР та чіткими реєстрами питань. Окремою практичною проблемою є отримання доступу до речових доказів чи

документів, які вже перебувають у володінні сторони обвинувачення. На сьогодні єдиним законним шляхом вирішення цього питання є звернення адвоката до слідчого судді з клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів. Також існує серйозна прогалина у відсутності механізму попередження експерта стороною захисту про кримінальну відповідальність за статтями КК України, що знижує юридичну вагу отриманих висновків і вимагає передачі цієї функції слідчому судді.

6. Перспективи реформування та європейської інтеграції експертної галузі. Глобальне вдосконалення сфери судової експертизи пов'язане з її системною модернізацією, що включає:

- створення незалежного органу професійного експертного самоврядування;
- повну демонополізацію галузі та урівняння прав приватних і державних експертів;
- впровадження Єдиного електронного реєстру експертних методик;
- перехід на систему безперервної атестації.

Позитивним кроком на цьому шляху вже стало гармонійне узгодження судово-експертних норм із Законом України «Про адміністративну процедуру», завдяки чому свідectва експертів стали безстроковими, а дисциплінарне провадження щодо них — більш захищеним та прозорим.

7. Напрями оптимізації та етичні аспекти ексгумації тіла.

Подальше вдосконалення інституту ексгумації має відбуватися шляхом деталізації кожного її етапу в тексті КПК України та обов'язкового впровадження сучасних технічних засобів (безперервного відеозапису, кругової цифрової фотофіксації, 3D-сканування місця поховання). Водночас, зважаючи на те, що ексгумація є суттєвим психологічним та моральним потрясінням для родини померлого, необхідно посилити гарантії захисту їхніх прав, врегулювати порядок відшкодування матеріальних збитків у разі пошкодження надгробків та закласти чіткі стандарти етичної взаємодії між правоохоронними органами, адміністраціями цвинтарів та судово-медичними службами. Технічне переоснащення лабораторій новітніми методами ДНК-

типування та радіології дозволить суттєво підвищити точність експертиз, навіть за умови глибоких гнильних змін чи скелетування останків.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що ексгумація трупа виступає незамінним і високоефективним засобом отримання доказової інформації. Проте її потенціал у контексті забезпечення справедливого правосуддя та реалізації завдань кримінального судочинства може бути повністю розкритий лише за умови ліквідації нормативних колізій, подолання відомчого монополізму державних установ та забезпечення реального процесуального балансу між сторонами обвинувачення і захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. Ст. 131.
4. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 28. Ст. 232.
5. Про поховання та похоронну справу : Закон України від 10 лип. 2003 р. № 1102-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 7. Ст. 47.
6. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17 січ. 1995 р. № 6. Офіційний вісник України. 2005. № 31.
7. Правила проведення судово-медичних експертиз (досліджень) трупів у бюро судово-медичної експертизи : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17 січ. 1995 р. № 6.
8. Коваленко Є. Г., Маляренко В. Т. Кримінальний процес України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 712 с.
9. Тертишник В. М. Кримінальний процес України : підручник. 8-ме вид., допов. і перероб. Київ : Алерта, 2023. 698 с.
10. Шепітько В. Ю. Криміналістика : підручник. Київ : Ін Юре, 2021.
11. Костицький М. В., Кузьменко О. В. Судова медицина : підручник. Київ : Право, 2021. 544 с.
12. Кривенко Ю. В. Судово-медична експертиза трупа у кримінальному провадженні // Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 4. С. 152–156.
13. Бандурка О. М., Литвиненко А. І. Кримінальний процес : навчальний посібник. Харків : Право, 2021. 432 с.

- 14.Пилипчук П. П. Особливості проведення ексгумації у кримінальному провадженні // Вісник кримінального судочинства. 2021. № 2. С. 74–81.
- 15.Судова медицина : навч. посіб. / В. Д. Мішалов, Т. В. Хохлова, В. В. Войченко та ін. ; за ред. В. Д. Мішалова. Київ : ВСВ «Медицина», 2020. 608с.
- 16.Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, Б. М. Колесниченко та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2023. 752 с.
- 17.Гловюк І. В. Кримінальний процес України: теорія, правові доктрини та практика застосування : монографія. Одеса : Вид-во «Гельветика», 2021. 640 с.
- 18.Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / за заг. ред. О. М. Бандурки, Х. П. Ярмачі. Київ : Юрінком Інтер, 2023. 1024 с.